

ΤΡΟΠΟΙ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ ΚΑΙ ΚΟΙΝΩΝΙΚΕΣ ΣΧΕΣΕΙΣ ΣΤΗΝ ΕΛΛΗΝΙΚΗ ΥΠΑΙΘΡΟ (19ς και 20ός αιώνας)

1. ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Είναι προφανώς αδύνατο να παρουσιάσουμε εδώ, στο πλαίσιο μιας εισήγησης ή ενός άρθρου, την εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο, από την περίοδο που προηγήθηκε της Επανάστασης του 1821 μέχρι σήμερα. Έτσι αυτό που θα επιχειρήσουμε να κάνουμε, είναι να σκιαγραφήσουμε απλώς τις βασικές καμπές στην ιστορική εξέλιξη της ελληνικής υπαίθρου, ανοίγοντας περισσότερο το ζήτημα για παραπέρα έρευνα και συζήτηση, παρά «κλείνοντάς» το.

Κατά τη γνώμη μου, η διαδικασία εξέλιξης των κοινωνικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο μπορεί να χωρισθεί σχηματικά σε τέσσερις φάσεις:

α) Την περίοδο από τα τέλη του 18ου αιώνα μέχρι την Επανάσταση του 1821 και την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους, περίοδο κατά την οποία οι «ασιατικές» κοινωνικές σχέσεις εκτοπίζονται (στις περιοχές όπου αργότερα ξέσπασε και εδραιώθηκε η Επανάσταση), από την απλή εμπορευματική ή και την έμμεση υπαγωγή των αγροτών στην αναδυόμενη κυρίαρχη τάξη, το κεφάλαιο.

β) Την πρώτη περίοδο μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους (1830-1881), κατά την οποία επεκτείνονται και σταθεροποιούνται οι κοινωνικές σχέσεις που εγκαθιδρύθηκαν ως κυρίαρχες κατά την προηγούμενη περίοδο.

γ) Την περίοδο από την ενσωμάτωση της Θεσσαλίας και της Ηπείρου μέχρι τη Μικρασιατική Καταστροφή (1881-1922), οπότε κυριαρχεί, στις νέες αυτές περιοχές της χώρας (αλλά και στα Ιόνια νησιά που προσαρτήθηκαν το 1864, και βέβαια στις περιοχές που προσαρτήθηκαν στην Ελλάδα το 1912 και το 1920) το «ζήτημα των τσιφλικιών».

δ) Την περίοδο από τη Μικρασιατική Καταστροφή μέχρι τον Β' Παγκόσμιο Πόλεμο, κατά την οποία οι κοινωνικές σχέσεις στην ελληνική ύπαιθρο μετασχηματίζονται με μοχλό την αγροτική μεταρρύθμιση. Οι σημερινές κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο είναι έτσι κατά κύριο λόγο αποτέλεσμα των μετασχηματισμών που έλαβαν χώρα στη διάρκεια αυτής της μεσοπολεμικής περιόδου.

Για να μπορέσουμε να μελετήσουμε τις εξελίξεις στην ύπαιθρο από την κοινωνική τους σκοπιά, δηλαδή να τις κατανοήσουμε ως την εξέλιξη και το μετασχηματισμό συγκεκριμένων κοινωνικών σχέσεων, είναι απαραίτητο κατά τη γνώμη μου να προσφύγουμε στη μαρξιστική έννοια του τρόπου παραγωγής. Με τον τρόπο αυτό θα αποφύγουμε ένα κίνδυνο, ο οποίος φαίνεται να απειλεί σοβαρά τη σύγχρονη κοινωνική έρευνα και ιστοριογραφία: Το να μιλάμε για ορισμένα από τα αποτελέσματα των κοινωνικών σχέσεων (π.χ. το μέγεθος των αγροτικών κλήρων), νομίζοντας ότι μιλάμε για τις ίδιες τις κοινωνικές σχέσεις.

Είναι βέβαια προφανές, και αυτό θα φανεί αναμφίβολα στα επόμενα, ότι ο χαρακτήρας και η εξέλιξη των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο καθορίζεται από το χαρακτήρα και τις τάσεις εξέλιξης των συνολικών κοινωνικών σχέσεων εξουσίας στο εσωτερικό του κοινωνικού σχηματισμού (της χώρας).

2. Η ΕΝΝΟΙΑ ΤΟΥ ΤΡΟΠΟΥ ΠΑΡΑΓΩΓΗΣ

Οι σχέσεις που συνέχουν μια κοινωνία δεν είναι ποτέ κατά κύριο λόγο σχέσεις τεχνικές, ή οργανωτικές, σχέσεις που απλά αξιοποιούν τις δεδομένες «τεχνικές δυνατότητες» της κοινωνίας κατά την «αλληλεπίδραση του ανθρώπου με τη φύση». Είναι κατά κύριο λόγο σχέσεις κοινωνικές-ταξικές, σχέσεις ανάμεσα σε κοινωνικές τάξεις με αλληλοσυγκρουόμενα συμφέροντα, σχέσεις ταξικής (οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής) κυριαρχίας και υποταγής.

Οι κοινωνικές αυτές σχέσεις εξουσίας οργανώνονται ιστορικά, στις διαφορετικές χώρες και

στις διαφορετικές εποχές, με διαφορετικούς τρόπους. Αν κάνουμε δηλαδή αφαίρεση από τις ιδιαίτερες μορφές, με τις οποίες εμφανίζονται οι κοινωνικές σχέσεις σε κάθε χώρα και κάθε στιγμή και αναζητήσουμε τα βαθύτερα, δομικά στοιχεία αυτών των σχέσεων, θα διαπιστώσουμε ότι υπάρχουν ορισμένοι χαρακτηριστικοί ιστορικοί τρόποι οργάνωσης των κοινωνιών (της κοινωνικής εξουσίας), οι οποίοι είναι κάθε φορά οι κυρίαρχοι. Σε κάθε ένα από αυτούς τους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης αντιστοιχεί μια ενότητα οικονομικών, πολιτικών και ιδεολογικών δομών ενός συγκεκριμένου τύπου: Αντιστοιχεί δηλαδή ένας συγκεκριμένος τύπος οικονομικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης, ένας αντίστοιχος τύπος οργάνωσης της πολιτικής εξουσίας, η κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τύπου ιδεολογικών μορφών.

Κάθε ένας από αυτούς τους ιστορικούς τύπους οργάνωσης της κοινωνικής εξουσίας και συνακόλουθα της κοινωνικής συνοχής ονομάζεται τρόπος παραγωγής. Έχει δε σαν βασικό θεμέλιο του τη σχέση των κοινωνικών τάξεων (αυτών που παράγουν και αυτών που ιδιοποιούνται το πλεόνασμα αυτής της παραγωγής) με τα μέσα παραγωγής (άρα και με το παραγόμενο προϊόν).

Αυτή η σχέση με τα μέσα παραγωγής δεν είναι μονοσήμαντη, αλλά μπορεί σχηματικά να θεωρηθεί ότι αποτελείται από δυο επιμέρους σχέσεις: 1. Μια σχέση ιδιοκτησίας, δηλαδή τη δυνατότητα ιδιοποίησης του προϊόντος, το οποίο παράγεται ή πρόκειται να παραχθεί από τα μέσα παραγωγής, αφού βέβαια αφαιρεθεί το τμήμα εκείνο του προϊόντος που αντιστοιχεί στα μέσα διαβίωσης των εργαζομένων. 2. Μια σχέση κατοχής, δηλαδή τη δυνατότητα να τίθενται τα μέσα παραγωγής σε λειτουργία.

Σε όλους τους τρόπους παραγωγής η σχέση ιδιοκτησίας ανήκει στην κυρίαρχη τάξη, η οποία ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν της κοινωνίας. Στον καπιταλιστικό τρόπο παραγωγής, που κυριαρχεί σήμερα στην κοινωνία μας, ανήκει στην κυρίαρχη τάξη, την κεφαλαιοκρατία, και η κατοχή των μέσων παραγωγής.

Ο εργαζόμενος διαχωρίζεται πλήρως από τα μέσα παραγωγής, έρχεται σε επαφή μαζί τους μόνο με τη μεσολάβηση του κεφαλαιοκράτη. Η αμοιβή της εργασιακής του δύναμης παίρνει έτσι τη μορφή του μισθού. Αντίθετα, σ' όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής η κατοχή των μέσων παραγωγής παραμένει στα χέρια των εργαζομένων: Οι εργαζόμενοι κατέχουν τα εργαλεία (μέσα εργασίας), με τα οποία παράγουν (π.χ. καλλιεργούν τη γη). Κατέχουν επίσης και τη γη, με την έννοια ότι κανείς δεν μπορεί να τους διώξει απ' αυτήν, δεν μπορεί να τους «απολύσει». Η γη όμως (και τα εργαλεία), αν και βρίσκεται στην κατοχή των εργαζομένων, είναι ιδιοκτησία των κυρίαρχων, με την έννοια ότι οι εργαζόμενοι υποχρεώνονται (με τη χρήση μάλιστα εξωοικονομικής βίας) να τους παρέχουν ένα συγκεκριμένο μέρος από το προϊόν που παράγουν.

Ο τρόπος παραγωγής περιγράφει λοιπόν την ειδοποιό διαφορά ενός συστήματος ταξικής κυριαρχίας και εκμετάλλευσης. Κοινωνικές μορφές που δεν αντιστοιχούν σε σχέσεις εκμετάλλευσης, όπως είναι π.χ. η περίπτωση του αυτοαπασχολούμενου παραγωγού (απλή εμπορευματική παραγωγή), δεν αντιστοιχούν σε κάποιο τρόπο παραγωγής, αλλά αποτελούν μια μορφή παραγωγής.

Σε μια συγκεκριμένη κοινωνία μπορούν βέβαια να υπάρχουν περισσότεροι τρόποι (και μορφές) παραγωγής. Επειδή όμως καθένας από αυτούς αντιστοιχεί σε διαφορετικές σχέσεις κοινωνικής (ταξικής) εξουσίας, σε διαφορετικά συμφέροντα, και κατατείνει έτσι σε μια διαφορετικού τύπου οργάνωση της κοινωνικής συνοχής, η συνάρθρωση των διαφορετικών τρόπων παραγωγής είναι αντιφατική και συντελείται πάντοτε υπό την κυριαρχία ενός συγκεκριμένου τρόπου παραγωγής. Η αντιφατικότητα της συνύπαρξης διαφορετικών τρόπων παραγωγής αν κοιταχθεί με μια επιπόλαια, επιφανειακή ματιά δίνει ορισμένες φορές την εντύπωση της «κοινωνικής αποδιάρθρωσης» ή του «δυσαισθητού». Η κυριαρχία, βέβαια, ενός τρόπου παραγωγής (και ειδικότερα του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής) συναρτάται με την τάση διάλυσης όλων των ανταγωνιστικών προς αυτόν τρόπων παραγωγής. Η τελική όμως κατίσχυση ή ανάσχεση αυτής της τάσης δεν είναι δεδομένη από τα πριν, η έκβαση της κρίνεται κάθε φορά συγκεκριμένα μέσα στη συγκεκριμένη ιστορική συγκυρία της πάλης των τάξεων.

Η κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής και συνεπώς και το πρόβλημα της καπιταλιστικής ανάπτυξης συναρτάται έτσι με τη δυνατότητα και τη διαδικασία διάλυσης των προκαπιταλιστικών τρόπων παραγωγής. Η διαδικασία αυτή παίρνει ιστορικά τη μορφή της

αγροτικής μεταρρύθμισης, μια και ακριβώς πρόκειται για τρόπους παραγωγής που βασίζονται σε προκαπιταλιστικές σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο.

Από όσα ειπώθηκαν παραπάνω γίνεται φανερό ότι η έννοια του τρόπου παραγωγής αποτελεί το βασικό θεωρητικό εργαλείο, με βάση το οποίο μπορούμε να φτάσουμε στην ανάλυση και επιστημονική κατανόηση των κοινωνικών σχέσεων που συνέχουν μια συγκεκριμένη κοινωνία. Εντούτοις η έννοια του τρόπου παραγωγής από μόνη της δεν περιγράφει τις κοινωνικές σχέσεις στο εσωτερικό μιας χώρας, κι αυτό για δυο λόγους:

1. Γιατί το εσωτερικό μιας κοινωνίας είναι πάντα δυνατή η (αντιφατική) συνύπαρξη περισσότερων του ενός τρόπων, αλλά και μορφών παραγωγής.

2. Γιατί, και αυτό είναι το σημαντικότερο, ο τρόπος παραγωγής δεν αναφέρεται στις κοινωνικές σχέσεις καθαυτές, όπως αυτές υπάρχουν υπό συγκεκριμένη μορφή στις συγκεκριμένες κοινωνίες, αλλά μόνο στον αιτιακό-δομικό πυρήνα τους, στις θεμελιώδεις κοινωνικές-ταξικές αλληλεξαρτήσεις που διέπουν μια κοινωνία. Έτσι για παράδειγμα, όταν λέμε ότι σε μια χώρα κυριαρχεί ο καπιταλιστικός τρόπος παραγωγής, λέμε ότι η κυρίαρχη (όχι όμως αναγκαστικά και η αριθμητικά πολυπληθέστερη) οικονομική μορφή είναι το κεφάλαιο που εκμεταλλεύεται μισθωτή εργασία, ότι το υπερπροϊόν παίρνει τη μορφή της υπεραξίας κλπ. Δεν λέμε όμως τίποτε για τις συγκεκριμένες μορφές που παίρνει αυτή η κυριαρχία του κεφαλαίου, για τη συγκεκριμένη μορφή των καπιταλιστικών σχέσεων εξουσίας: Για το αν, π.χ., η διάρκεια της εργάσιμης μέρας είναι 12, 10 ή 7 ώρες, για το ποια είναι η κυρίαρχη μορφή ή μερίδα κεφαλαίου (π.χ. εμπορικό, βιομηχανικό, τραπεζιτικό κλπ. κεφάλαιο), για το αν η εργασιακή δύναμη έχει ψηλή ή χαμηλή ειδίκευση, για το αν έχουν αναπτυχθεί περισσότερο ή λιγότερο οι αναπαραγωγικές λειτουργίες του καπιταλιστικού κράτους (πρόνοια, ασφάλιση κ.ο.κ.), για το αν είναι περισσότερο ή λιγότερο οξυμένοι οι οικονομικοί και πολιτικοί ανταγωνισμοί, για το αν είναι ψηλότερος ή χαμηλότερος ο βαθμός εκμετάλλευσης της εργασιακής δύναμης από το κεφάλαιο, κλπ., κλπ.

Η μελέτη, λοιπόν, μιας συγκεκριμένης κοινωνίας είναι υποχρεωμένη να ξεκινήσει και να βασισθεί στη διερεύνηση του χαρακτήρα των βασικών δομικών σχέσεων που διέπουν αυτή την κοινωνία (κυρίαρχος τρόπος παραγωγής, τυχόν συνάρθρωση του με άλλους τρόπους παραγωγής). Είναι όμως εξίσου υποχρεωμένη να προχωρήσει πέρα από αυτό το επίπεδο, στην ανάλυση της ιστορικής εξέλιξης των συγκεκριμένων ταξικών συσχετισμών, των συγκεκριμένων κοινωνικών μορφών που παγιώνονται ιστορικά στο έδαφος ενός (ή περισσότερων) τρόπου παραγωγής.

3. Η ΕΞΕΛΙΞΗ ΤΩΝ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΣΧΕΣΕΩΝ ΣΤΗΝ ΥΠΑΙΘΡΟ

3.1. Φάση πρώτη: Από τον ασιατικό τρόπο παραγωγής στους υπαγόμενους στο κεφάλαιο ατομικούς εμπορευματοπαραγωγούς (Από τα μέσα του 18ου αιώνα μέχρι την Επανάσταση)

Με την οθωμανική κατάκτηση του ελλαδικού χώρου οι κοινωνικές σχέσεις που επικράτησαν ανάγονται όχι στον φεουδαρχικό τρόπο παραγωγής, όπως συχνά υποστηρίζεται, αλλά στον ασιατικό τρόπο παραγωγής. Στον ασιατικό, όπως και σε όλους τους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής οι εργαζόμενοι δεν έχουν αποχωρισθεί από τα μέσα παραγωγής. Η ιδιοκτησία πάνω σ' αυτά ανήκει βέβαια στην κυρίαρχη τάξη, με την έννοια ότι αυτή ιδιοποιείται το παραγόμενο υπερπροϊόν. Οι εργαζόμενοι έχουν όμως στην κατοχή τους τα μέσα παραγωγής, με την έννοια ότι αυτοί αποφασίζουν για το πώς θα τα θέσουν παραγωγικά σε κίνηση.

Το αποφασιστικό στοιχείο όμως του ασιατικού τρόπου παραγωγής, που αποτελεί και την ειδοποιό διαφορά του σε σχέση με όλους τους άλλους προκαπιταλιστικούς τρόπους παραγωγής είναι ότι τόσο οι σχέσεις ιδιοκτησίας όσο και οι σχέσεις κατοχής οργανώνονται όχι σε ατομική, αλλά σε συλλογική βάση. Απουσιάζουν δηλαδή όλες οι μορφές τόσο της ατομικής ιδιοκτησίας όσο και της ατομικής κατοχής.

Η συλλογική κοινωνική οργάνωση της κυρίαρχης τάξης είναι το δεσποτικό-ασιατικό κράτος, η συλλογική οργάνωση των εργαζομένων είναι η ασιατική κοινότητα, η οποία βρίσκεται βέβαια σε στενή διαπλοκή με τον κεντρικό μηχανισμό του κράτους, μέσα από ένα σύνθετο σύστημα ενδιάμεσων βαθμίδων (προεστοί - τιμαριώτες - διοικητές επαρχιών - σουλτανική

κυβέρνηση). Η απόσπαση του υπερπροϊόντος παίρνει τη μορφή του φόρου (δεκάτη, κεφαλικός φόρος για τους «άπιστους» κλπ.).¹

Η ιδιοκτησία της γης ανήκει λοιπόν στο κράτος, δηλαδή στην οργανωμένη σε κράτος άρχουσα τάξη, η οποία «προσωποποιείται» στον Σουλτάνο. Η επικράτεια του Σουλτάνου (που αποτελεί τον «εκπρόσωπο του θεού» στη γη) χωρίζεται σε επαρχίες και οι επαρχίες χωρίζονται σε τιμάρια. Τόσο οι διοικητές των επαρχιών όσο και οι τιμαριώτες δεν κατέχουν κανενός είδους δικαιώματα ατομικής ιδιοκτησίας ή κληρονομιάς πάνω στις επαρχίες ή τα τιμάρια. Λειτουργούν περισσότερο ως «υπάλληλοι» του κράτους: Διορίζονται από τον Σουλτάνο και οι εξουσίες τους πάνω στους αγρότες καθορίζονται αποκλειστικά από τους νόμους (φιρμάνια) που εκδίδει ο Σουλτάνος. Η κατοχή της γης δεν ανήκει στο μεμονωμένο αγρότη, αλλά στην ασιατική κοινότητα, η οποία συγκροτείται από τους κατοίκους ενός ή περισσότερων χωριών. Ο αγρότης κατέχει και καλλιεργεί τη γη μόνο μέσα από την ένταξη του στην κοινότητα.

Οι κοινότητες (και ανάμεσα τους και αυτές των Ορθοδόξων) αποτελούν βασικά δομικά στοιχεία της ασιατικής κοινωνικής τάξης πραγμάτων, τόσο στο οικονομικό επίπεδο (συλλογική κατοχή της γης, οργάνωση της παραγωγής, διάθεση ενός μέρους του υπερπροϊόντος - μετά την αφαίρεση των φόρων και των δοσιμάτων προς τον τιμαριώτη και το κεντρικό κράτος - προς όφελος της κοινότητας και των προεστών της), όσο και στο ιδεολογικοπολιτικό επίπεδο: Οικοδομούνται με βάση μια εσωτερική ιεραρχία και διοικούνται από ένα σώμα προεστών, οι οποίοι ανήκουν πάντοτε στις «άρχουσες» οικογένειες της κοινότητας. Κυριαρχική είναι στο εσωτερικό της κοινότητας η θέση των θρησκευτική ιδεολογία αποτελεί το βασικό «τσιμέντο» του ασιατικού δεσποτισμού.

Παράλληλα, οι κοινότητες κατέχουν έναν τοπικό στρατιωτικό μηχανισμό, τους αρματωλούς (τουρκ. martolos). Επρόκειτο για ένα ένοπλο σώμα υπό έναν αρχηγό, το οποίο υπαγόταν στην εξουσία του τιμαριώτη και των προεστών.

Το κοινωνικό σύστημα της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας περιέρχεται όμως από τα μέσα του 17ου αιώνα σε μια φάση κρίσης, συμπτώματα και αποτελέσματα της οποίας είναι οι μεγάλες πληθυσμιακές μετακινήσεις και ανακατατάξεις στις δυτικές περιοχές της Αυτοκρατορίας, η συνακόλουθη αναδιάρθρωση του κοινοτικού συστήματος - με την ενίσχυση των ορεινών και παράκτιων κοινοτήτων και την ανεξαρτητοποίηση τους από την κεντρική κρατική διοίκηση -, οι πόλεμοι στα ανατολικά και η μετατόπιση των τόπων του εμπορίου στα δυτικά, η σημαντική ανάπτυξη του εξωτερικού εμπορίου, μια σειρά αλλαγές στη λειτουργία του κρατικού μηχανισμού που επέτρεψαν την αναβάθμιση του ρόλου των Φαναριωτών σ' αυτό κλπ. (Βλ. αναλυτικά Μηλιός 1988, σελ. 163-206). Όλες οι εκφάνσεις αυτής της κρίσης εντάσσονται τελικά σε μια διαδικασία αποσταθεροποίησης και διάλυσης των ασιατικών κοινοτικών σχέσεων στην ύπαιθρο, μια διαδικασία επομένως αποσταθεροποίησης και διάλυσης του ασιατικού τρόπου παραγωγής στην Οθωμανική Αυτοκρατορία.

Αυτός ο κοινωνικός μετασχηματισμός ακολουθεί, εντούτοις, δυο ριζικά διαφορετικούς δρόμους:

Στη μια μεριά, στις μεγάλες κυρίως πεδιάδες του κεντρικού και βόρειου ελλαδικού χώρου, οι κοινότητες έχουν εξασθενήσει προς όφελος των εξουσιών του τιμαριώτη, με αποτέλεσμα να σχηματίζονται μορφές μεγάλης έγγειας ιδιοκτησίας (ο Τιμαριώτης εξελίσσεται σε ιδιοκτήτη - τσιφλικά), όπου κυριαρχούν κατά κύριο λόγο σχέσεις δουλοπαροικίας.

Στην άλλη μεριά, η ενίσχυση και σχετική ανεξαρτητοποίηση (από τον τιμαριώτη και το κράτος) κάποιων άλλων (κυρίως ορεινών και παράκτιων) κοινοτήτων οδηγεί σε ένα άλλου τύπου μετασχηματισμό των ασιατικών σχέσεων: Οι σχέσεις συλλογικής κατοχής της γης τείνουν να κατακερματισθούν σε σχέσεις ατομικής κατοχής και ταυτόχρονα ατομικής ιδιοκτησίας πάνω στη γη, καθώς παράλληλα οι αγρότες υπάγονται όλο και περισσότερο στο κεφάλαιο: α) είτε άμεσα, με τη μερική ή πλήρη εγκατάλειψη της αγροτικής απασχόλησης και την υπαγωγή τους στις παραγωγικές δραστηριότητες του αναπτυσσόμενου εφοπλιστικού, εμπορικού και μαναφακτουρικού κεφαλαίου (νησιά, παράκτιες κωμοπόλεις Πελοποννήσου και Στερεάς, χωριά Πηλίου, Αμπελάκια, Μαδεμοχώρια κλπ.), β) είτε έμμεσα, με την υπαγωγή των ανεξαρτητοποιούμενων καλλιεργητών στο εμπορικό κεφάλαιο μέσω της αγοράς.

Σχετικά με αυτήν την τελευταία περίπτωση της έμμεσης υπαγωγής των αγροτών στο

κεφάλαιο, στις περιοχές όπου ξέσπασε και στέριωσε η Επανάσταση του 1821, αξίζει να κάνουμε εδώ μια επισήμανση: Βασικό ρόλο για την «ιδιωτικοποίηση» της παραγωγικής διαδικασίας στην ύπαιθρο, με στόχο την αύξηση της παραγωγής (αμοιβή του καθένα ανάλογα με το πόσο παράγει) και τη διαφοροποίηση της ανάλογα με τις ανάγκες του εμπορικού κεφαλαίου (τον προσανατολισμό δηλαδή ενός όλο και μεγαλύτερου μέρους της αγροτικής παραγωγής στα τρία-τέσσερα προϊόντα για τα οποία υπήρχε ζήτηση στη διεθνή αγορά) έπαιξαν οι προεστοί.

Στις νέες συνθήκες που επικρατούν σταδιακά στην Πελοπόννησο και τη Στερεά οι προεστοί λειτουργούν ως «διαμεσολαβητές» (middlemen) ανάμεσα στους καλλιεργητές και το εμπορικό κεφάλαιο, που έχει την έδρα του στις παράκτιες πόλεις. Οι προεστοί:

α) Συγκεντρώνουν την παραγωγή και τη μεταφέρουν στα μεγάλα εξαγωγικά λιμάνια της εποχής.

β) Πιέζουν τους αγρότες να αυξήσουν την παραγωγή τους και να την διαφοροποιήσουν ανάλογα με τη ζήτηση της διεθνούς αγοράς. Στην άμεσα προεπαναστατική περίοδο εξάγεται από την Πελοπόννησο πάνω από 50% της αγροτικής παραγωγής, ενώ πάνω από τα 2/3 των αγροτικών αυτών εξαγωγών καλύπτονται από δυο μόνο προϊόντα, τη σταφίδα και το στάρι (Κρεμμυδάς 1980).

γ) Εξασφαλίζουν την ανοχή των οθωμανικών αρχών, ακόμα και μέσα από τη δωροδοκία και εξαγορά των τοπικών αρχόντων. Γίνονται έτσι οι πολιτικοί «εκπρόσωποι» των νέων κοινωνικών σχέσεων και διαδικασιών που λαμβάνουν χώρα στην ύπαιθρο.

Βλέπουμε λοιπόν ότι η άνοδος του ελληνικού αστισμού δεν σήμαινε μόνο την ανάπτυξη του εμπορικού, εφοπλιστικού και μανιφακτουρικού κεφαλαίου, τη μετατροπή ορισμένων νησιών και παράκτιων πόλεων σε σημαντικά εμπορικά ή εφοπλιστικά κέντρα. Σήμαινε ταυτόχρονα το μετασχηματισμό των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο, με την όλο και επεκτεινόμενη έμμεση υπαγωγή των καλλιεργητών στο κεφάλαιο μέσω της αγοράς.

Οι δημιουργούμενες και σταδιακά επεκτεινόμενες νέες (αστικές) σχέσεις προσέλαβαν εξαρχής ένα εθνικό ιδεολογικό πρόσημο. Έτσι η διαδικασία κοινωνικού μετασχηματισμού οδηγεί στην Επανάσταση και η Επανάσταση αναδεικνύεται πάλι ως το αποφασιστικό πολιτικό άλμα της διαδικασίας μετασχηματισμού: Πρόκειται για τη διαδικασία εθνικής ολοκλήρωσης στα πλαίσια ενός αυτόνομου κράτους, μιας αστικής (οικονομικής, πολιτικής και ιδεολογικής) εξουσίας, που από τα τέλη του 18ου αιώνα βρισκόταν ήδη στη φάση της διαμόρφωσης της.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, ο μετασχηματισμός των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο, δηλαδή η διαδικασία διάλυσης των ασιατικών κοινοτήτων στην κατεύθυνση των ατομικών σχέσεων κατοχής και ιδιοκτησίας από τους αγρότες, αποτέλεσε μια από τις βασικές (αν όχι τη βασικότερη) προϋποθέσεις της Επανάστασης: Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους έγινε δυνατό να συνδεθεί η φιλελεύθερη αστική ιδεολογία της εθνικής υπόστασης και ανεξαρτησίας με τις πλατιές λαϊκές μάζες της υπαίθρου. Μόνο κάτω από αυτούς τους όρους ήταν δυνατόν να προσλάβουν όλα τα φαινόμενα αποσταθεροποίησης του παλιού καθεστώτος ένα εκρηκτικό επαναστατικό περιεχόμενο. Μόνο κάτω απ' αυτές τις συνθήκες μπορούσαν να λειτουργήσουν οι Κλέφτες και οι αρματολοί ως το πρόπλασμα των ένοπλων δυνάμεων της Επανάστασης. Μετά την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους θα παγιωθούν και θα επεκταθούν αυτές οι νέες σχέσεις ατομικής ιδιοκτησίας των καλλιεργητών, που έκτοτε θα αποτελέσουν την κύρια μορφή έγγειας ιδιοκτησίας στην «παλιά Ελλάδα».

3.2 Η σταθεροποίηση και επέκταση των σχέσεων απλής Εμπορευματικής παραγωγής και της έμμεσης υπαγωγής των αγροτών στο κεφάλαιο (1830-1881)

Με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία απουσιάζει σχεδόν ολοκληρωτικά από την ελληνική ύπαιθρο. Τσιφλίκια υπάρχουν βέβαια στην Αττική, την Εύβοια και τη Φθιώτιδα, η συνολική όμως έκταση τους δεν ξεπερνά το 5% του καλλιεργήσιμου εδάφους της χώρας. Οι κοινωνικές σχέσεις στην ύπαιθρο έχουν λοιπόν ως κύρια τους πλευρά τους αυτοαπασχολούμενους μικροϊδιοκτήτες καλλιεργητές. Κυριαρχεί δηλαδή στην ελληνική ύπαιθρο η μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής.

Η απλή εμπορευματική παραγωγή δεν αποτελεί ένα προκαπιταλιστικό παραγωγικό

σύστημα, όπως ορισμένες φορές υποστηρίζεται. Συνιστά εκείνο των τύπο παραγωγικών σχέσεων, τις οποίες ακριβώς προκρίνει ιστορικά στην ύπαιθρο η ανάπτυξη του καπιταλισμού, κι αυτό σ' όλες τις χώρες του αναπτυσσόμενου καπιταλισμού. Πραγματικά, η αγροτική μεταρρύθμιση στις καπιταλιστικές χώρες δεν καταλήγει κατά κανόνα στην εγκαθίδρυση καπιταλιστικών σχέσεων παραγωγής στην ύπαιθρο (καπιταλιστικές αγροτικές επιχειρήσεις), αλλά σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής (αυτοαπασχολούμενοι ιδιοκτήτες καλλιεργητές). Αυτό συμβαίνει σαν αποτέλεσμα της αναγκαιότητας (για το καπιταλιστικό σύστημα) να συμπιεστούν οι τιμές των αγροτικών προϊόντων (από τις οποίες καθορίζεται αποφασιστικά το ύψος του μισθού, δηλαδή το κόστος αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης), πράγμα που στην περίπτωση του καπιταλιστικού αγροτικού τομέα εμποδίζεται από την ύπαρξη της γαιοπροσόδου. Η (απόλυτη) γαιοπρόσοδος αποτελεί το κέρδος του γαιοκτήμονα που προκύπτει από αυτή καθαυτή τη (μονοπωλιακού τύπου) κατοχή της γης.

Αντίθετα στην περίπτωση της απλής εμπορευματικής παραγωγής το εισόδημα του αυτοαπασχολούμενου αγρότη συμπιέζεται μέχρι το απολύτως απαραίτητο όριο διαβίωσης, μέσα από την υπαγωγή του στο εμπορικό κεφάλαιο αρχικά, και στο πιστωτικό σύστημα και την αγροτική πολιτική του κράτους στη συνέχεια.

Στην πρώτη φάση ανάπτυξης των σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής στην ύπαιθρο μιας καπιταλιστικής χώρας, φάση που αντιστοιχεί στην περίοδο που εξετάζουμε εδώ, η ενσωμάτωση της Γεωργίας στις κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις γίνεται, λοιπόν, μέσα από την υπαγωγή των αγροτών στο εμπορικό κεφάλαιο. Όπως σημειώνει ο Μαρξ: «Ο έμπορος (...) αγοράζει απευθείας από τον ατομικό παραγωγό. Ονομαστικά τον αφήνει ανεξάρτητο και αφήνει αμετάβλητο τον τρόπο παραγωγής του (...) Χωρίς να ανατρέψει τον τρόπο παραγωγής, χειροτερεύει μόνο την κατάσταση των άμεσων παραγωγών, τους μετατρέπει σε απλούς μισθωτούς εργάτες και προλετάριους, κάτω από όρους χειρότερους από εκείνους των εργατών που υπάγονται κατ' ευθείαν στο κεφάλαιο, τη δε υπερεργασία τους την οικειοποιείται πάνω στη βάση του παλιού τρόπου παραγωγής» (*Το Κεφάλαιο*, τ. III, σελ. 424-425). Στη δεύτερη, φάση ανάπτυξης των σχέσεων απλής εμπορευματικής στην ύπαιθρο, που συμπίπτει με μια γενικότερη αναδιοργάνωση των όρων και των μηχανισμών της καπιταλιστικής κυριαρχίας, (στην Ελλάδα η φάση αυτή εγκαινιάζεται σχηματικά το 1909, με την Επανάσταση στο Γουδί), η συνάρθρωση της Γεωργίας με τις κυρίαρχες καπιταλιστικές σχέσεις συντελείται μέσω κυρίως της αγροτικής πίστης και της κρατικής αγροτικής πολιτικής. (Βλ. κεφάλαιο 3.3).

Κατά την περίοδο λοιπόν που εξετάζουμε, η κυρίαρχη μορφή των κοινωνικών σχέσεων στην ελληνική ύπαιθρο είναι η υποταγμένη στο εμπορικό κεφάλαιο μορφή της ατομικής αγροτικής ιδιοκτησίας και της απλής εμπορευματικής παραγωγής. Η ραγδαία επέκταση των σχέσεων απλής εμπορευματικής παραγωγής κατά την περίοδο αυτή έχει σαν αποτέλεσμα μια αντίστοιχη διαφοροποίηση των καλλιεργειών, προς όφελος μάλιστα κυρίως των εξαγωγικών προϊόντων (ελαιώνες, αμπελοκαλλιέργεια, καπνοκαλλιέργεια, σταφίδα). Η διαδικασία αυτή είχε βέβαια ξεκινήσει, όπως είπαμε, ήδη πριν την Επανάσταση, τώρα όμως εξελίσσεται με ακόμα γρηγορότερους ρυθμούς. Πέρα από τους εμπόρους, ένα μέρος του αγροτικού υπερπροϊόντος περνάει στο κράτος μέσω των φόρων, ενώ ένα άλλο μέρος το ιδιοποιείται το τοκογλυφικό κεφάλαιο, που καλύπτει τη ζήτηση των καλλιεργητών για δανειακό χρήμα.

Στο σημείο αυτό είναι όμως απαραίτητο να αναφερθούμε στο ζήτημα των «εθνικών γαιών», ζήτημα το οποίο προκαλεί συγχύσεις σχετικά με τις σχέσεις ιδιοκτησίας στην ύπαιθρο κατά την περίοδο που εξετάζουμε: Το μεγαλύτερο μέρος από το καλλιεργήσιμο έδαφος της χώρας ορίστηκε ήδη από το 1822 (στην πρώτη Εθνοσυνέλευση) ως ιδιοκτησία του κράτους («εθνικές γαίες»). Παραχωρήθηκε δε στους μικροκαλλιεργητές, οι οποίοι θεωρήθηκαν απλοί νομείς της κρατικής ιδιοκτησίας. Μόνο ένα σχετικά μικρό μέρος του εδάφους παραχωρήθηκε με την ίδρυση του κράτους στους αγωνιστές της Επανάστασης και τους πρόσφυγες από τις σκλαβωμένες ακόμα ελληνικές περιοχές, ή καταπατήθηκε απ' αυτούς. Οι αγρότες που καλλιεργούσαν τις «εθνικές γαίες» υποχρεώνονταν να καταβάλλουν στο κράτος μια σειρά από φόρους (ανάμεσα τους και τη «δεκάτη»), που κυμαίνονταν ανάμεσα στο 10% και το 25% της αξίας ή του όγκου τον ακαθάριστου προϊόντος τους.

Το νεοελληνικό κράτος με τη ρύθμιση σχετικά με τις «εθνικές γαίες» δεν κληρονομούσε την ασιατική ιδιοκτησία του παρελθόντος, αλλά επιχειρούσε να εγκαθιδρύσει εντελώς διαφορετικές αστικού τύπου, σχέσεις ιδιοκτησίας πάνω στη γη: Το κράτος ως ιδιοκτήτης της γης με την αστική έννοια του όρου αποκτούσε το δικαίωμα να την πουλήσει, να την υποθηκεύσει κλπ., δικαιώματα που ήταν αδιανόητα στο καθεστώς των ασιατικών σχέσεων παραγωγής. (Πραγματικά, ήδη το 1824 οι «εθνικές γαίες» υποθηκεύθηκαν προς όφελος του πρώτου διεθνούς δανειστή της Ελλάδας, της Μ. Βρετανίας).

Όμως το ελληνικό κράτος, παρότι απόκτησε νομοθετικά την κυριότητα των «εθνικών γαιών», στην πραγματικότητα, δεν κατάφερε να αποκτήσει ποτέ την πραγματική -οικονομική ιδιοκτησία τους. Οι αγρότες που «νέμονταν» τις «εθνικές γαίες» πλήρωναν στο κράτος μόνο ένα μικρό μέρος των φόρων που τους αντιστοιχούσαν, θεωρώντας ότι η γη τους ανήκει, ή έστω ότι δεν είναι δυνατόν να τους αφαιρεθεί. Σύντομα μάλιστα απόκτησαν το δικαίωμα να κληρονομήσουν στους απογόνους τους ή να παραχωρούν το κομμάτι γης που καλλιεργούσαν, ενώ παράλληλα είχαν την αποκλειστική ευθύνη για το τι και με ποιες μεθόδους θα καλλιεργηθεί, αναλαμβάνοντας ταυτόχρονα μόνοι αυτοί τον κίνδυνο των καταστροφών.

Με άλλα λόγια, με τα οικονομικά δικαιώματα που ευθύς εξαρχής κατοχύρωσαν υπέρ τους οι αγρότες - μικροκαλλιεργητές, κατάφεραν σύντομα να μεταβληθούν σε πραγματικούς ιδιοκτήτες του χωραφιού που καλλιεργούσαν: Ιδιοκτήτες που υπόκεινταν σε ένα είδος «φόρου ιδιοκτησίας», τους οποίους το κράτος σε καμιά περίπτωση δεν προτίθετο, ή δεν ήταν σε θέση να εξώσει από το χωράφι που καλλιεργούσαν. Πολλοί μάλιστα από τους αγρότες κατάφεραν να εξασφαλίσουν και τη νομική κυριότητα του χωραφιού τους, καθώς οι διάφορες κυβερνήσεις πούλησαν ή παραχώρησαν σταδιακά μέχρι το 1871 στους καλλιεργητές τη μισή περίπου έκταση των εθνικών γαιών. (Το 1871 οι «εθνικές γαίες» ήταν 330.000 εκτάρια, ενώ με την ίδρυση του νεοελληνικού κράτους ξεπερνούσαν τις 700.000 εκτάρια). Τελικά το 1871 το ελληνικό κράτος «πούλησε» τις «εθνικές γαίες» στους κατόχους τους, χωρίς όμως και πάλι να καταφέρει να εισπράξει παρά μόνο ένα μέρος από την τιμή πώλησης που καθορίστηκε.

Η λύση των «εθνικών γαιών» που προκρίθηκε από το ελληνικό κράτος ήταν το αποτέλεσμα του ευνοϊκού για τους αγρότες (λόγω ακριβώς του ρόλου τους στην Επανάσταση) κοινωνικού και πολιτικού συσχετισμού των δυνάμεων που παγιώθηκε στο εσωτερικό του νεοελληνικού κράτους. Γιατί πραγματικά, όπως παρατηρεί ο Α. Ανδρεάδης: «Η πώλησις των δημοσίων κτημάτων θα ηδύνατο να αποφέρει πολλά (...). Αλλ' αι συνελεύσεις αποβλέπουσαι δικαίως εις ταύτα ως εις ένα των κυριότερων πόρων του μέλλοντος και ως την ασφαλεστέραν εγγύησιν εξωτερικού δανείου, απηγόρευσαν κατ' αρχήν την πώλησιν των εθνικών γαιών και κατέστησαν δυσχερετάτην την των φθαρτών κτημάτων. (...) Τα κτήματα λοιπόν θα επωλούντο πολύ κάτω της θεωρητικής των αξίας - θα ηγοράζοντο δε υπό των μόνων οίτινες διέθετον κεφάλαια τίνα, δηλαδή ξένων, ομογενών και κοτζαμπάσηδων. Ούτω δε και το κράτος θα εισέπραττεν ολίγα και νέος τιμαριωτισμός θα εσηματιζέτο». (Ανδρεάδης Ανδρέας, «Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία», στο Α. Ανδρεάδου «Εργα» - εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών -, τόμος II, σελ. 297-649, Αθήνα 1940, σελ. 303 και 327).

Ο χώρος της απλής εμπορευματικής παραγωγής κυριαρχεί λοιπόν στην ελληνική ύπαιθρο, χωρίς όμως να είναι ενιαίος. Στο εσωτερικό του μπορούμε να διακρίνουμε ένα περισσότερο δυναμικό (εξαγωγικές καλλιέργειες) και ένα λιγότερο δυναμικό και «φτωχότερο» τομέα (σιτηρά και άλλα προϊόντα για την εσωτερική αγορά). Πέρα απ' αυτό, υπάρχουν, βέβαια, και οι (έστω περιορισμένες) περιοχές στις οποίες δεν έχει ακόμα κυριαρχήσει η απλή εμπορευματική παραγωγή: Πέρα από τα τσιφλίκια, για τα οποία θα μιλήσουμε στο επόμενο κεφάλαιο, υπάρχουν οι αγροτικές ζώνες στις οποίες, αν και κυριαρχεί η μικρή ατομική ιδιοκτησία στη γη, εντούτοις αυτές δεν συνδέονται με την παραγωγή εμπορευμάτων. Αυτές οι ως επί το πλείστον ορεινές αυτοκαταναλωτικές περιοχές συγκροτούν την «άλλη Ελλάδα», την Ελλάδα που εξαφανίζεται και της οποίας οι τελευταίοι ιππότες και ήρωες πρόκειται αργά ή γρήγορα να βρουν το θάνατο ως «επικηρυγμένοι ληστές».

Η ανάπτυξη των καπιταλιστικών σχέσεων κυριαρχίας θα απαιτήσει τη σταδιακή υπαγωγή της κάθε αγροτικής περιοχής στους γόμους κίνησης του εμπορικού και βιομηχανικού κεφαλαίου

και συνεπώς στη συνολική κοινωνική (και όχι στην σε τοπικό επίπεδο) αναπαραγωγή.

3.3 Το ζήτημα των τσιφλικιών (1881-1922)

Η ενσωμάτωση της Θεσσαλίας στην Ελλάδα το 1881 αύξησε την αγροτική γη της χώρας κατά 7,5 εκατομ. στρέμματα, εκ των οποίων τα 2,7 εκατομ. ήταν καλλιεργήσιμα. Περισσότερο από το 70% της καλλιεργήσιμης γης αποτελείτο από τσιφλίκια, που τα κατείχαν παλαιότερα Τούρκοι γαιοκτήμονες, οι οποίοι όμως τα πούλησαν, το αργότερο κατά την περίοδο 1878-1884 (δηλαδή μετά τη συνθήκη του Βερολίνου, η οποία προέβλεπε ακριβώς την προσάρτηση της Θεσσαλίας από την Ελλάδα) σε Έλληνες κεφαλαιοκράτες. Σε περισσότερο από 80% της ηπειροθεσσαλικής καλλιεργήσιμης γης φυτευόταν σάρι.²

Αν και οι ιδιοκτήτες των τσιφλικιών στις νέες ελληνικές επαρχίες ανήκαν σε μεγάλο μέρος στη βιομηχανική ή χρηματιστική αστική τάξη της χώρας (ή της διασποράς), εντούτοις οι σχέσεις ιδιοκτησίας και παραγωγής στα τσιφλίκια δεν ήταν κατά κανένα τρόπο καπιταλιστικές. Η μισθωτή εργασία αποτελούσε ένα περιθωριακό φαινόμενο, αντίθετα από τη δουλοπαροικία που ήταν η κύρια μορφή των κοινωνικών σχέσεων στις νέες περιοχές. Ο ισχυρισμός ορισμένων συγγραφέων ότι τα τσιφλίκια πρέπει να θεωρηθούν καπιταλιστικές επιχειρήσεις, τόσο λόγω της ταξικής ένταξης ενός μεγάλου μέρους των ιδιοκτητών τους, όσο και γιατί το παραγόμενο προϊόν προσανατολιζόταν προς την αγορά και εν μέρει κεφαλαιοποιόταν, πρέπει κατά τη γνώμη μου να απορριφθεί: Αν οι κοινωνικές σχέσεις θεωρούνται καπιταλιστικές με κριτήριο την ύπαρξη ή όχι εμπορευματικής παραγωγής, αν δηλαδή θεωρείται ως καπιταλισμός το οποιοδήποτε σύστημα εκμετάλλευσης που αρθρώνεται με την υπόλοιπη οικονομία μέσω της αγοράς (πραγματοποιεί δηλαδή στην αγορά το προϊόν, το οποίο όμως έχει παραχθεί μη καπιταλιστικά), τότε ταυτίζουμε τον καπιταλισμό με την αγορά και παραιτούμαστε ουσιαστικά από κάθε επιστημονική ανάλυση των κοινωνικών σχέσεων. Σε ό,τι αφορά τώρα το γεγονός ότι πολλοί από τους ιδιοκτήτες των τσιφλικιών ήταν ταυτόχρονα βιομήχανοι, τραπεζίτες κλπ., θα πρέπει να θυμόμαστε ότι ο καπιταλιστής δεν είναι ο «δημιουργός», αλλά ο «φορέας» του κεφαλαίου. Υπάρχει ο καπιταλιστής επειδή υπάρχει το κεφάλαιο, όχι το αντίστροφο. Δεν είναι, λοιπόν, ο καπιταλιστής σε θέση να λειτουργήσει ως σύγχρονος Μίδας και να μετατρέψει με την απλή παρουσία του οποιαδήποτε κοινωνική σχέση σε κεφάλαιο. Κεφάλαιο σημαίνει εκμετάλλευση και απόσπαση υπεραξίας από τη μισθωτή εργασία. Τα τσιφλίκια της Θεσσαλίας και της Άρτας δεν ήταν καπιταλιστικά.

Η δουλοπαροικία, που αποτελούσε τον κανόνα των κοινωνικών σχέσεων στα ηπειροθεσσαλικά τσιφλίκια, προσιδιάζει όπως ξέρουμε στον φεουδαλικό τρόπο παραγωγής. Φεουδαλικά ήταν άλλωστε τα τσιφλίκια αυτά την εποχή της Τουρκοκρατίας στη Θεσσαλία, μέχρι το 1881. Οι φεουδαρχικές σχέσεις παραγωγής έχουν ως συστατικό στοιχείο τους την ατομική ιδιοκτησία του γαιοκτήμονα πάνω στη γη, με βάση την οποία αυτός αποσπά τη γαιοπρόσοδο σε είδος και σε χρήμα από τους εργαζόμενους. Επίσης οι εργαζόμενοι υποχρεώνονται σε αγγαρείες προς όφελος του γαιοκτήμονα, ενώ ταυτόχρονα εξαρτώνται προσωπικά απ' αυτόν, καθώς «ανήκουν» στο τσιφλίκι το οποίο δεν μπορούν να εγκαταλείψουν. Καθοριστική αναδεικνύεται έτσι η εξωοικονομική βία που ασκεί ο ιδιοκτήτης πάνω στους εργαζόμενους (τους δουλοπάροικους) μέσω των ανθρώπων του που επιτηρούν συνεχώς τον εργαζόμενο και την οικογένεια του. Επιπλέον, όμως, οι δουλοπάροικοι έχουν την κατοχή των μέσων παραγωγής και της γης, από την οποία κανείς, ούτε ο τσιφλικάς, δεν μπορεί να τους εξώσει. Στη Θεσσαλία οι δουλοπάροικοι (κολλήγοι) των τσιφλικιών υποχρεώνονταν, ανάλογα με την περίπτωση, να μεταβιβάζουν το 1/3 (τριτάριχο), ή το μισό (μισακάρικο ή μισακό) στους τσιφλικάδες.

Όταν τα ηπειροθεσσαλικά (και μετά το 1912 τα μακεδονικά κλπ.) τσιφλίκια ενσωματώθηκαν στην Ελλάδα, το αστικό οικονομικό και νομικό πλαίσιο που κυριαρχούσε στο εσωτερικό της χώρας, επέφερε ένα σημαντικό μετασχηματισμό στον κοινωνικό τους χαρακτήρα: Η δουλοπαροικία ερμηνεύτηκε αρχικά, στα πλαίσια των αστικών νομικών σχέσεων, ως μια μορφή συνεταιριστικής εκμίσθωσης. Αυτό όμως επέτρεψε στους τσιφλικάδες να στερήσουν από τους δουλοπάροικους, μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, το δικαίωμα κατοχής της γης. Μετά από προσφυγή στο δικαστήριο, και με βάση μια ευνοϊκή γι' αυτόν δικαστική απόφαση, ο τσιφλικάς

μπορούσε πλέον να «απολύσει» από το τσιφλίκι του όποιον κολλήγο ήθελε, γεγονός που στο παρελθόν ήταν εντελώς αδιανόητο.

Προέκυψε έτσι μια μεταβατική μορφή σχέσεων ιδιοκτησίας, ανάμεσα στην καπιταλιστική και τη φεουδαλική μορφή: Ενώ ο τσιφλικάς τείνει να συγκεντρώσει στα χέρια του, πέρα από την ιδιοκτησία και την κατοχή της γης (πράγμα που αντιστοιχεί στην καπιταλιστική μορφή των σχέσεων ιδιοκτησίας), ο εργαζόμενος δεν μετατρέπεται σε «ελεύθερο εργαζόμενο», σε μισθωτό, αλλά διατηρούνται όλες οι σχέσεις προσωπικής υπαγωγής στον τσιφλικά.

Η συγκέντρωση τόσο της ιδιοκτησίας όσο και της κατοχής της γης στα χέρια των τσιφλικάδων χειροτέρευσε σημαντικά τη θέση των αγροτών και οδήγησε τελικά, μέσα από αλλεπάλληλες οξύνσεις, στη μεγάλη αγροτική εξέγερση του Κιλελέρ, το Μάρτιο του 1910.

Η φιλελεύθερη οικονομική πολιτική που ακολουθούσε το ελληνικό κράτος μέχρι τις αρχές της δεκαετίας του 1910 στήριζε το καθεστώς των τσιφλικιών στο όνομα του «δικαιώματος της ιδιοκτησίας». Η δυνατότητα της απαλλοτριώσης δεν είχε την εποχή αυτή κατοχυρωθεί. Εντούτοις, με την πάροδο του χρόνου οι αντιδράσεις ενάντια στο καθεστώς των τσιφλικιών κορυφώνονταν. Τα αιτήματα των κολίγων έβρισκαν υποστήριξη ακόμα και από πολλούς ιδεολόγους του βιομηχανικού καπιταλισμού. Αυτοί οι τελευταίοι ζητούσαν μάλιστα να καταργηθούν οι δασμοί για το ευ αγόμενο στάρι, ώστε από τη μια να μειωθούν οι τιμές των ειδών διατροφής και από την άλλη να υποβαθμισθεί ο οικονομικός ρόλος των τσιφλικιών και να ανοίξει ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση.

Η «μεταρρυθμιστική κίνηση» που ξεκίνησε ήδη το 1910, μετά την Επανάσταση στο Γουδί και την εκλογική νίκη του Βενιζέλου που την ακολούθησε, θεσμοθέτησε τελικά, μέσα από την όξυνση των κοινωνικών και πολιτικών ανταγωνισμών, την αγροτική μεταρρύθμιση: Το 1911 κατοχυρώνεται συνταγματικά το δικαίωμα του κράτους να πραγματοποιεί απαλλοτριώσεις ιδιωτικής ιδιοκτησίας (με αποζημίωση των ιδιοκτητών) προς «όφελος του κοινωνικού συνόλου». Ανοίγει έτσι ο δρόμος για την αγροτική μεταρρύθμιση. Το 1912 νομοθετείται η αγροτική μεταρρύθμιση για τα Ιόνια Νησιά. Το 1914 ψηφίζονται νόμοι για την προώθηση των αγροτικών συνεταιρισμών. Το 1917 η κυβέρνηση Βενιζέλου της Θεσσαλονίκης, που ελέγχει όλες τις «νέες χώρες» της Ελλάδας νομοθετεί την αγροτική μεταρρύθμιση και για τη Θεσσαλία, την Ήπειρο και τη Μακεδονία. Η εφαρμογή της μεταρρύθμισης αναστέλλεται βέβαια μέχρι το τέλος των πολέμων και ουσιαστικά εφαρμόζεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή του 1922.

Ως βασική προϋπόθεση για την αγροτική μεταρρύθμιση λειτούργησε βέβαια ο κοινωνικός και πολιτικός συσχετισμός δυνάμεων που διαμορφώθηκε στη χώρα από τις αρχές του αιώνα και ιδίως μετά το Γουδί (1909). Στοιχείο αυτού του συσχετισμού ήταν και η συνειδητοποίηση από τη μεριά της πολιτικής εξουσίας ότι όρος για την καπιταλιστική ανάπτυξη είναι να μειωθεί η γαιοπρόσοδος και οι αγροτικές τιμές, να μειωθούν επομένως οι τιμές των μέσων διατροφής, συνεπώς και τα έξοδα αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης. Σε κάθε περίπτωση πάντως, η μεταβολή της κρατικής πολιτικής στο αγροτικό ζήτημα έχει κατά τη γνώμη μου τις ρίζες της στη δεκαετία του 1890, όταν ξέσπασε η σταφιδική κρίση: Η αύξηση της γαλλικής παραγωγής σταφίδας προκάλεσε την κατακόρυφη πτώση των ελληνικών εξαγωγών, αλλά και των τιμών της σταφίδας στην ελληνική αγορά. Ταυτόχρονα όμως η σταφιδική κρίση εγκαινίασε την εποχή του κρατικού παρεμβατισμού στην αγροτική οικονομία: Συγκέντρωση της παραγωγής και πολιτική τιμών, ανάπτυξη της αγροτικής πίστης κλπ.

Έχει ιδιαίτερο ενδιαφέρον κατά τη γνώμη μου; να μελετηθούν οι επιπτώσεις για την οικονομική και κοινωνική εξέλιξη του ελληνικού κοινωνικού σχηματισμού, από την ύπαρξη, για περισσότερο από τέσσερις δεκαετίες, των προ καπιταλιστικών ανέσεων ιδιοκτησίας και εκμετάλλευσης στη Θεσσαλία, την Άρτα και τα Ιόνια Νησιά. Σε κάθε περίπτωση πάντως, το ζήτημα αυτό ξεπερνάει το αντικείμενο αυτού του άρθρου.

3.4 Η αγροτική μεταρρύθμιση (1922-1938)

Οι Βαλκανικοί Πόλεμοι πρόσθεσαν 432.000 εκτάρια καλλιεργήσιμου εδάφους στην ελληνική επικράτεια και ο Α' Παγκόσμιος Πόλεμος άλλα 69.000 εκτάρια. Όπως ήδη είπαμε, στα νέα αυτά

εδάφη κυριαρχεί η μεγάλη έγγεια ιδιοκτησία, ενώ οι κοινωνικές σχέσεις είναι ανάλογες με αυτές που επικρατούν στη Θεσσαλία. Με την αγροτική μεταρρύθμιση που αρχίζει να εφαρμόζεται μετά τη Μικρασιατική Καταστροφή μοιράζονται 850.000 εκτάρια σε περίπου 150.000 οικογένειες προσφύγων και επιπλέον 673.000 εκτάρια σε 130.00 αγροτικές οικογένειες της «παλιάς Ελλάδας». Συνολικά με την αγροτική μεταρρύθμιση διαμοιράστηκε κατά την περίοδο 1922-1938 το 38% του καλλιεργήσιμου εδάφους της χώρας. Από τους αγροτικούς κλήρους που μοιράστηκαν, το 36% είχαν έκταση μικρότερη από 10 στρέμματα, το 36% είχαν έκταση μεταξύ 10 και 30 στρεμμάτων, το 24% ήταν 30-100 στρέμματα και μόνο 4% των κλήρων ήταν μεγαλύτεροι από 100 στρέμματα.

Η αγροτική πίστη νομοθετείται το 1914 και παράλληλα θεσμοθετούνται οι αντίστοιχοι οργανισμοί. Οι αγροτικές πιστώσεις αυξάνουν όμως σημαντικά από το 1917 και μετά, για παράδειγμα τριπλασιάζονται το 1918 σε σχέση με το 1917, ενώ οι πιστώσεις που δίνονται το 1927 (1.144,4 εκατομ. δρχ.) είναι πενταπλάσιες από τις πιστώσεις του 1923 (220 εκατ. δρχ.) και 14 φορές περισσότερες από τις πιστώσεις που δόθηκαν στους γεωργούς το 1920. (Στο διάστημα 1922-1935 οι τιμές καταναλωτή αυξήθηκαν «μόνο» κατά 207% πράγμα που δείχνει ότι η αύξηση αυτή των αγροτικών πιστώσεων είναι ιδιαίτερα σημαντική και σε πραγματικές τιμές). Το 1929 ιδρύεται η Αγροτική Τράπεζα της Ελλάδας.

Κατά την περίοδο 1922-1938 ολοκληρώνεται λοιπόν το πέραςμα της ελληνικής αγροτικής οικονομίας (ακριβέστερα της αγροτικής οικονομίας της Θεσσαλίας και των «νέων χωρών») από τις προκαπιταλιστικές μορφές ιδιοκτησίας και παραγωγής στη μορφή της απλής εμπορευματικής παραγωγής, όπως αυτή αντιστοιχεί και εντάσσεται στις προτεραιότητες και τη δυναμική της βιομηχανικής καπιταλιστικής ανάπτυξης. Οι λειτουργίες της αγοράς, το πιστωτικό σύστημα και η κρατική πολιτική επιδοτήσεων, τιμών, απάλειψης των αγροτικών χρεών κλπ. αποτελούν τους μηχανισμούς που συναρθρώνουν τον αγροτικό τομέα με τον καπιταλιστικό βιομηχανικό τομέα της οικονομίας και τη συνολική διευρυμένη αναπαραγωγή της καπιταλιστικής κοινωνίας. Μέσα από τον κρατικό παρεμβατισμό από τη μια εξασφαλίζεται το χαμηλό επίπεδο των αγροτικών τιμών, και επομένως των εξόδων αναπαραγωγής της εργασιακής δύναμης, ενώ από την άλλη ωθούνται συνεχώς οι καλλιεργητές προς την αύξηση της παραγωγικότητας της εργασίας τους (εκμηχάνιση, χρήση λιπασμάτων κλπ. σε συνδυασμό με τα αρδευτικά έργα, τις αποξηράνσεις κλπ. που προωθεί το κράτος).

Γίνεται, λοιπόν, φανερό ότι κατά την περίοδο του Μεσοπολέμου διαμορφώνονται στην ελληνική ύπαιθρο εκείνες οι κοινωνικές σχέσεις, που εξακολουθούν να είναι κυρίαρχες μέχρι και σήμερα. Ένα από τα σημαντικότερα αποτελέσματα αυτών των νέων σχέσεων ήταν η διαφοροποίηση των καλλιεργειών, με τον προσανατολισμό τους προς τη ζήτηση της εσωτερικής αγοράς, σ8 βάρος της εξωτερικής ζήτησης. Στην αναδιάρθρωση βέβαια αυτή αποφασιστικά υποβοηθητικό ρόλο έπαιξε η κρίση του διεθνούς εμπορίου κατά την περίοδο 1929-1933: Έτσι, στο διάστημα 1929-1933 οι εξαγωγές σταφίδας και σταφυλιών γειώθηκαν κατά περισσότερο από 50%, ενώ οι εξαγωγές καπνού κατά περισσότερο από 30% κατ' όγκο και περισσότερο από 80% ως προς την τιμή. Σαν αποτέλεσμα, η παραγωγή καπνού μειώθηκε μέσα σε δυο χρόνια (1930-1932) κατά περισσότερο από 50%. Ανάλογη μείωση παρουσίασε και η παραγωγή των άλλων εξαγωγικών προϊόντων (σταφίδα, ελιές, κλπ.), με συνέπεια να αυξηθεί σημαντικά η παραγωγή προϊόντων για την εγχώρια καταναλωτική και παραγωγική ζήτηση: Στη δεκαετία 1928-1938 πενταπλασιάστηκαν οι εκτάσεις με μπαμπάκι, πολλαπλασιάστηκαν κατά 14 φορές οι εκτάσεις με ζωοτροφές, τετραπλασιάστηκαν οι εκτάσεις με λαχανικά και πολλαπλασιάστηκαν κατά 2,5 φορές οι εκτάσεις με σιτηρά. Έτσι, παρότι στο διάστημα 1928-1936 διπλασιάστηκε ο όγκος της συνολικής αγροτικής παραγωγής, οι κατ' όγκο εξαγωγές αγροτικών προϊόντων μειώθηκαν κατά 18%.

Με την ανάπτυξη της αγροτικής πίστης και των αγροτικών συνεταιρισμών ο αγρότης παύει να υπάγεται έμμεσα στο ατομικό (εμπορικό) κεφάλαιο. Υπάγεται τώρα πολύ περισσότερο στο συνολικό - κοινωνικό κεφάλαιο, και μάλιστα υπό γενικά ευνοϊκότερους όρους, που κατά περίπτωση (ανάλογα δηλαδή με την περιοχή, το παραγόμενο προϊόν, την εποχή κλπ.) επιτρέπουν από τη μια την εκμηχάνιση της αγροτικής παραγωγής, και από την άλλη τη μετεξέλιξη ορισμένων αγροτικών εκμεταλλεύσεων από μονάδες απλής εμπορευματικής παραγωγής σε μικρές ή μεσαίες καπιταλιστικές επιχειρήσεις (χρησιμοποίηση σε εποχιακή ή μόνιμη βάση μισθωτής εργασίας).³

Η ανάλυση επομένως των κοινωνικών σχέσεων στην ύπαιθρο σήμερα θα απαιτούσε ακριβώς τη μελέτη αυτής της κατά περιοχές, εποχή, είδος καλλιέργειας και μέγεθος κλήρου διαφοροποίηση των αγροτικών επιχειρήσεων, κάτι που φυσικά υπερβαίνει τους στόχους αυτού του άρθρου.

Βιβλιογραφία

- Ανδρεάδης Ανδρέας, «Εθνικά δάνεια και ελληνική δημόσια οικονομία», στο Α. Ανδρεάδου *Έργα* (εκδιδόμενα υπό της Νομικής Σχολής του Πανεπιστημίου Αθηνών), τόμος ΙΙ, σελ. 297-649, Αθήνα 1940.
- Αργυρούδης Δ.Ι., «Καλλιέργεια του καπνού», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι (Ελλάς), εκδ. «Πυρσός», σ. 87-91, Αθήνα 1934.
- Ασδραχάς Σπύρος, *Μηχανισμοί της αγροτικής οικονομίας στην Τουρκοκρατία (ΙΕ΄-ΙΣΤ΄ Αι.)*, εκδόσεις Θεμέλιο, Αθήνα 1978.
- Βεργόπουλος Κώστας, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα*, εκδ. Εξάντας, Αθήνα 1975.
- Γκοντλιέ Μωρίς, «Ο όρος ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», Εισαγωγή -μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, *Περιοδικό Δύο*, Ιούλιος 1973, (σ. 1-47).
- Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς 1987*, εκδ. Electra Press, Αθήνα 1988.
- Ευελπίδης Χρ., «Γεωργική Οικονομία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι (Ελλάς), εκδ. «Πυρσός», σελ. 73-79, Αθήνα 1934.
- Ευελπίδης Χρ., «Αγροτική Νομοθεσία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι (Ελλάς), εκδ. «Πυρσός», σελ. 402-404, Αθήνα 1934.
- Ζολώτας Ξ.Ε., *Η Ελλάς εις το στάδιον της εκβιομηχανίσεως*, εκδ. Ελευθερουδάκη, Αθήνα 1926.
- Kautsky Karl, *Die Agrarfrage*, φωτομηχανική αναπαραγωγή της έκδοσης του 1899, Graz 1971.
- Κρεμμυδάς Βασίλης, *Συγκυρία και εμπόριο στην προεπαναστατική Πελοπόννησο, 1793-1821*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Κριμπάς Β.Δ., «Αμπελουργία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι (Ελλάς), εκδ. «Πυρσός», σελ. 93-95 Αθήνα 1934.
- Marx Karl, *Το Κεφάλαιο*, Ι, ΙΙ, ΙΙΙ, εκδ. «Σύγχρονη Εποχή», Αθήνα 1978.
- Marx Karl, «Προκαπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί». εκδ. «Κάλβος», Αθήνα 1983.
- Marx Karl, *Για το κράτος*, εκδόσεις «Εξάντας», Αθήνα 1989.
- Μηλιός Γιάννης, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1988.
- Μπουρόπουλος Α.Ν., «Ληστεία», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος ΙΣΤ΄, εκδ. «Πυρσός», σελ. 93-95, Αθήνα 1934.
- Παπαγεωργίου Χ. «Απαλλοτριώσεις», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τόμος Ι (Ελλάς), εκδ. «Πυρσός», σελ. 404-405, Αθήνα 1934.
- Παπαρηγόπουλος Κ., *Ιστορία του Ελληνικού Έθνους*, εκδ. «Γαλαξίας», Αθήνα 1971.
- Σβορώνος Νίκος, *Επισκόπηση νεοελληνικής ιστορίας*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1976.
- Σταυρόπουλος Θόδωρος, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1979, 2 τόμοι.
- Stojanovite T., «Αγρότες και γαιοκτήμονες των Βαλκανίων και οθωμανικό κράτος: οικογενειακή οικονομία, οικονομία αγοράς και εκσυγχρονισμός», στο: *Εκσυγχρονισμός και βιομηχανική επανάσταση στα Βαλκάνια τον 19ο αιώνα*, εκδ. Θεμέλιο, Αθήνα 1980.
- Τοκάι Φέρεντς, *Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής*, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, χωρίς χρονολογία έκδοσης.
- Τριανταφυλλίδης Σοφοκλής, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, εκδ. Στοχαστής, Αθήνα 1974.

Υποσημειώσεις

1. Ο αναγνώστης που ενδιαφέρεται περισσότερο για το ζήτημα του ασιατικού τρόπου παραγωγής μπορεί να απευθυνθεί και στα εξής βιβλία:

α) Karl Marx, *Προκαπιταλιστικοί κοινωνικοί σχηματισμοί*, εκδ. «Κάλβος», Αθήνα 1983. (Συλλογή κειμένων του Μαρξ από τα *Grundrisse*, τη *Γερμανική Ιδεολογία* και από την αλληλογραφία Μαρξ και Ένγκελς, με μια Εισαγωγή του Eric Hobsbawm. Η ελληνική μετάφραση παρουσιάζει δυστυχώς σημαντικά προβλήματα).

β) Karl Marx, *Για το κράτος*, Εξάντας 1989. (Συλλογή κειμένων, επιστημονική επιμέλεια Γιάννης Μηλιός, μετάφραση Τάσος Κυπριανίδης).

γ) Φέρεντς Τοκάι, *Για τον ασιατικό τρόπο παραγωγής*, εκδ. Αναγνωστίδη, Αθήνα, χωρίς χρονολογία έκδοσης. (Το βιβλίο εκδόθηκε για πρώτη φορά το 1960 στα ουγγρικά. Η ελληνική μετάφραση παρότι παραπέμπει στην ουγγρική αυτή έκδοση, στην πραγματικότητα έγινε από τη γερμανική μετάφραση του 1967).

δ) Μωρίς Γκοντλιέ, «Ο όρος ασιατικός τρόπος παραγωγής και τα μαρξιστικά σχήματα εξέλιξης των κοινωνιών», Εισαγωγή-μετάφραση Μπάμπης Λυκούδης, Περιοδικό *Δύο*, Ιούλιος 1973, (Παράρτημα, σελ. 1-47. Υπεύθυνος του περιοδικού ήταν ο Ανδρέας Λεντακης. Βέβαια, αντίτυπα του περιοδικού είναι σήμερα πολύ δύσκολο να βρεθούν).

ε) Θόδωρου Σταυρόπουλου, *Ιστορική ανάλυση του αγροτικού ζητήματος στην Ελλάδα*, εκδ. «Νέα Σύνορα», Αθήνα 1979, τόμος Α', σελ 175-450.

στ) Γιάννη Μηλιού, *Ο ελληνικός κοινωνικός σχηματισμός. Από τον επεκτατισμό στην καπιταλιστική ανάπτυξη*, εκδ. «Εξάντας», Αθήνα 1988, κεφάλαιο 8, σελ. 163-206. [Β' έκδοση, Κριτική 2000].

2. Ο Σοφοκλής Τριανταφυλλίδης έγραφε το 1906: «Η Θεσσαλική γη είναι κατά τα 3/4 διηρημένη εις μεγάλας ιδιοκτησίας (τσιφλίκια). Εκτός του Πηλίου, το οποίον αποτελείται από 13 δήμους και 36 κόμας μικροϊδιοκτητών, και της επαρχίας Αγυιάς, ήτις έχει μόνον 6 τσιφλίκια, η λοιπή Θεσσαλία αποτελείται από 560 περίπου χωρία, εκ των οποίων 350-360 είναι τσιφλίκια, μόλις δε 200 υπάρχουν κεφαλοχώρια, ήτοι μικροϊδιοκτησία. Αλλ' ολόκληρος σχεδόν η πεδινή Θεσσαλία ανήκει εις την κατηγορίαν των τοιολικίων. και τοιουτοτρόπως αι μικραί ιδιοκτησείαι κατά τα 4/5 ανήκουν εις τα ορεινά μέρη, εις τα οποία δεν έφθασεν η απληστία των μεγιστάνων και κατακτητών». Σ. Τριανταφυλλίδης, *Οι κολλίγοι της Θεσσαλίας*, εκδ. «Στοχαστής». Αθήνα 1974, σελ.15.

3. Ενδεικτικά αναθέσουμε ότι ο αριθμός των γεωργικών ελκυστήρων (τρακτέρ) που χρησιμοποιούνταν στην ελληνική αγροτική οικονομία αυξήθηκε από 49.093 το 1965 σε 138.726 το 1974 και 273.347 το 1984. Αντίστοιχα, ο αριθμός των συγκροτημάτων τεχνητής βροχής αυξήθηκε από 12.836 το 1965 σε 58.741 το 1974 και 139.721 το 1984. (*Η ελληνική οικονομία σε αριθμούς 1987*, εκδ. "Electra Press", Αθήνα 1988).